

УДК 811.162.2'373.46:54

Н. А. ЦИМБАЛ

(Умань, Україна)

ПОЛІСЕМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ

Полісемія як семантичне явище повною мірою властиве українській термінології органічної хімії. Розвиток значень слів відбувається шляхом її метафоричних, метонімічних і функціональних перенесень. На основі аналізу семантичної структури наявних у терміносистемі багатозначних лексем виділено полісемію зовнішньосистемну і внутрішньосистемну. З'ясовано, що усунення багатозначності терміна можливе двома способами: створенням нової номінативної одиниці та створенням словосполучення, де опорний термін експліцитно конкретизується видовим.

Ключові слова: полісемія, українська термінологія, термінологія органічної хімії, семантична структура.

Однією з обов'язкових характеристик терміна вважають його моносемічність, проте більшість науковців схиляються до думки, що однозначність — це лише тенденція термінологічних найменувань, а отже, є лише однією з вимог, які висувають до терміна. Проблема полісемії в термінологічній лексиці вивчали Б. М. Головін, В. П. Даниленко, Д. С. Лотте, Т. І. Панько, О. В. Суперанська та ін. Незважаючи на велику кількість досліджень багатозначності у термінології, ця проблема вимагає подальшого вивчення на матеріалі різних терміносистем. Основою аналізу є типологія полісемічних відношень в аспекті розвитку нових значень та способи усунення багатозначності.

Мета статті — лінгвістичний аналіз полісемічних термінів сучасної української термінології органічної хімії.

Традиційно багатозначність термінів вважається одним із найголовніших недоліків термінологічної лексики. Явища полісемії неможливо уникнути ні в загальнонавчальній лексиці, ні в науковій мові, адже це, насамперед, засіб мовної економії. Вимога однозначності терміна є одним із найважливіших завдань, яке ставиться при створенні нового терміна, проте реально забезпечити таку умовну однозначність можливо лише в межах однієї терміносистеми (і то частково). Незважаючи на всі недоліки полісемії

як мовного явища, зміна значень лексем є одним із продуктивних способів творення нових термінів.

Термінології органічної хімії властиве семантичне явище полісемії, яке передбачає наявність у слові кількох відмінних у логіко-предметному відношенні значень, що виступають його окремими варіантами, не розриваючи єдності лексичної одиниці. Одна лексема може бути виразником різних понять термінологічної і загальноживаної лексики. Спільні компоненти значення виражаються вербально в дефініціях або простежуються тільки на семантичному рівні. Наприклад: *агресивний* (загальножив.) – схильний до агресії, наступальний, ворожий; *агресивний* (хім.) – який хімічно руйнує речовину (СУМ, I, с. 17); *електронна конфігурація* (хім.) – розміщення електронів на окремих електронних підоболонках атома; *електронна конфігурація* (хім.) – розподіл, згідно з принципом Паулі, електронів атома чи молекулярної частинки між одноелектронними хвильовими функціями, що називаються орбіталями (ТСОХ, с. 164).

З одного боку, полісемія ускладнює наукове спілкування, тому в межах конкретного термінологічного поля її треба позбуватися, наскільки це можливо. Але, з другого боку, багатозначність – це засіб мовної економії. Для репрезентації нових понять, звичайно, можна створювати окремі терміни, проте “жодна мова не була б спроможна виражати кожен конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені” [1, с. 18].

Розвиток значень слів відбувається шляхом метафоричних, метонімічних і функціональних перенесень. На основі аналізу семантичної структури наявних у терміносистемі органічної хімії багатозначних лексем виділено полісемію зовнішньосистемну і внутрішньосистемну.

Специфіка зовнішньосистемної полісемії полягає в тому, що один із ЛСВ функціонує за межами терміносистеми (у складі термінології інших галузей знань чи загальноживаної лексики). Наприклад: *ініціатори* (хім.) – речовини, розклад яких чи взаємодія із субстратом започатковує ланцюг реакцій (ТСОХ, с. 129); *ініціатор* (загальножив.) – особа, група осіб або організація, яким належить почин у якій-небудь справі; зачинатель, починатель (СУМ, IV, с. 30); *інверсія* (хім.) – операція симетрії, за якою кожній точці об'єкта можна знайти відповідну точку, віддзеркалену через якусь ту саму просторову точку (ТСОХ, с. 127); *інверсія* (лінгв.) – зміна звичайного порядку слів у реченні для виділення смислової значущості тих чи інших його членів або для надання фразі особливого стилістичного забарвлення (СУМ, IV, с. 24). Структура кожного багатозначного слова індивідуальна і відкрита, тому що можливий розвиток нових значень у різних галузях знань. Так, лексема старіння має такі термінологічні значення: *старіння* (біол.) – вікові зміни, що закономірно виникають у процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) та починаються задовго до старості й обмежують пристосовні можливості організму (УРЕ, X, с. 504); *старіння* (хім.) – сукупність хімічних і фізичних процесів, які відбуваються в полімері у процесі збереження, перероблення та експлуатації і призводять до зміни його властивостей (ТСОХ, с. 373). Значення в біо-

логії сформувалося спеціалізацією загальноновживаного *старіти* (загальноновжив.) – ставати старшим (КТСУМ, с. 256), його модифікацією відповідно до системи понять біології (функціональне перенесення значення). Аналогічно утворився й термін у хімії. Усі значення лексеми *старіння* (старіти) семантично пов'язані, хоч і належать до різних лексичних (термінологічних) полів, де й реалізують свої валентності. Оскільки кожна термінологічна система – це система знаків, зміст і зв'язки якої замкнені межами однієї галузі знань, можна вважати хімічний і біологічний терміни старіння “міжгалузевими” омонімами [8, с. 110]. Омнімами такі терміни названо умовно, адже простежуються семантичні зв'язки. Щодо визначення типу зв'язку за шкалою полісемія-омонімія між загальноновживаним словом і похідним від нього терміном у мовознавстві загальноприйнятої думки немає. Так, В. А. Звєгінцев вважає, що наслідком процесу створення похідного терміна від загальноновживаного слова завжди є семантичні омоніми [4, с. 54]. На думку Д. С. Лотте, утворення термінів перенесення найменування не приводить до утворення семантичних омонімів, тому що не відбувається повного розмежування і розпаду значення слова, крім того, слова є генетично спорідненими [5, с. 78]. На нашу думку, такі слова як *старіння* (хім., біол.) і *старіння* (загальноновжив.) є полісемантами, оскільки наявні значеннєві зв'язки і генетична спорідненість. Тільки тоді, коли семантичні зв'язки відсутні повністю, слова можна кваліфікувати як омоніми.

Ще одним прикладом багатозначності термінологічної лексики є *рекомбінація* (хім.) – утворення ковалентного зв'язку в результаті успільнення двох неспарених електронів атомів або вільних радикалів; процес, протилежний іонізації, відбувається в результаті нейтралізації протіонів у результаті їх зустрічі або взаємодії катіона з електроном з утворенням нейтральної частинки (ТСХК, с. 166). Обидва значення сформувалися спеціалізацією (звуженням значення) загальнонаукового слова *рекомбінація* – розташування складників чого-небудь у новому порядку (СІНС, с. 719). Спільне (інваріантне) значення “розташування складників чого-небудь у новому порядку” в дефініціях не відображене. У біології є термін *рекомбінація* – перерозподіл спадкової інформації в нащадків (СІНС, с. 719). *Рекомбінація* в обох значеннях у хімії і в біології – це “міжгалузеві” омоніми.

Отже, процес розвитку значень нескінченний і визначається насамперед розвитком наукових поглядів. Наслідком цього процесу є нові терміни, які творяться шляхом перенесення значення. Адже “мова – це не тільки засіб для передавання й збереження інформації, але й інструмент, за допомогою якого формуються нові поняття, які багато в чому визначають стиль мислення” [2, с. 60].

При внутрішньосистемній полісемії як твірний, так і похідний терміни (семантична деривація) належать терміносистемі хімії.

Термінологічній лексиці (в межах терміносистеми) полісемія властива меншою мірою, ніж загальноновживаній. Це пов'язано з лінгвістичною природою терміна як типу мовного знака, якому властива тенденція до одно-

значності, що підтверджується експериментальними даними. Використовуючи методу Е. Ф. Скороходька [9], ми визначили коефіцієнт однозначності української термінології органічної хімії за формулою:

$$K_p = \frac{\sum_{i=1}^t p_i}{t},$$

де p_i – число значень одного слова (терміна), t – число слів (термінів) у лексичній системі. На матеріалі “Тлумачного словника органічної та фізико-органічної хімії” Й. О. Опейди та О. Й. Швайки (ТСХК), який містить 2561 термін, він дорівнює $K = 1,03$. Коефіцієнт однозначності загальнозживаної лексики становить $1,76$ (підрахунки проведено на матеріалі ТСМУМ (4489 повнозначних слів).

Для внутрішньосистемної полісемії термінів органічної хімії характерні в основному функціональні перенесення значення. “Якщо полісемія слова зумовлена образними (художніми за своєю природою) перенесеннями значень, то неоднозначність терміна пов’язана з різними сторонами досліджуваного об’єкта, співвідносного з цим терміном”, – цілком справедливо зауважує Б. О. Плотніков [7, с. 230]. Напр.: *протион* – будь-який іон з протилежним знаком; *протион(u)* – рухливі, здатні до дифузії іони з протилежним до заряду іоніту знаком (ТСХК, с. 148) – перенесення значення за ознакою “загальне – спеціальне”, тобто звуження значення першого терміна в межах терміносистеми.

Лексичних омонімів (внутрішньосистемних) – термінів, які повністю відрізняються значенням, в аналізованій терміносистемі дуже мало. Наприклад: *реакція Кляйзена* – алкілування фенолів алкілгалогенідами в розчині ацетону за наявності поташу (Вац., с. 209); *реакція Кляйзена* – естерової конденсація (Вац., с. 212); *реакція Гаттермана* – обмін діазогрупи на галоген чи ціаногрупу у процесі каталітичного розкладу солей за наявності міді; *реакція Гаттермана* – реакція формілування фенолів чи їх естерів дією ціаністого водню і хлористого водню за наявності хлористого цинку (Вац., с. 136–137). Омонімія виникає тому, що різні реакції, відкриті тим самим науковцем, одержують його ім’я.

Характеристика і класифікація багатозначних термінів (слів) досить складна внаслідок складності та неідентичності їх семантичної структури. Тип термінологічної полісемії (зовнішньо- чи внутрішньосистемної) і види перенесень значень є основними характеристиками полісемантів.

Термінології органічної хімії властивий також особливий вид багатозначності – категорійна багатозначність, яка полягає в тому, що зміст поняття складається з ознак, які належать одночасно кільком категоріям. Найчастіше це спостерігаємо тоді, коли між собою пов’язуються властивість і величина (*твердість, стійкість*), процес і величина (*тиск*), явище і величина (*електричний струм*), процес і явище (*випромінювання*) тощо [6, с. 14]. Категорійна полісемія становить проблему в термінології. Проте формальні засоби української мови дають змогу розмежовувати значення: афік-

сація (згинання — згин, розв'язування — розв'язок); акцентуація: *обладнання* — *обладнання*, *з'єднання* — *з'єднання*); заміна афікса з акцентуацією (*угруповання* — *угруповання*, *приспосовання* — *приспосовання*).

Процес творення термінологічної лексики завжди свідомий, тому за потреби можна розмежовувати значення, тоді як словотворення загально-вживаної лексики довільне.

Для нормування терміносистеми важливо пам'ятати, що у випадках, коли семантичні межі терміна чітко не визначені, виділення окремих ЛСВ можливе встановленням валентностей терміна в тексті. Різна синтагматична сполучуваність є доказом наявності окремого ЛСВ, що повинно бути зафіксоване у словниках чи посібниках довідкового типу. Усунення багатозначності терміна можливе двома способами: створенням нової номінативної одиниці та створенням словосполучення, де опорний термін експліцитно конкретизується видовим. У перспективі дослідження — зіставний аналіз вияву явища полісемії на матеріалі різних терміносистем, зокрема будівельної, хімічної та економічної.

1. *Виноградов В. В.* Русский язык. — М.: Высш. школа, 1972. — 614 с.
2. *Володина М. Н.* Психолингвистический аспект терминологической номинации // Вестник Московского ун-та.— Сер. 9. Филология. — 1996. — № 4. — С. 57–61.
3. *Даниленко В. П.* Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — С. 40.
4. *Звегинцев В. А.* Проблема знаковости языка: Материалы к курсам языкознания. — М. Изд-во Моск. ун-та, 1956. — 106 с.
5. *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. — М.: АН СССР, 1961. — 157 с.
6. *Моргунок В. С.* Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології. — К.: АН СССР, 1993. — 29 с.
7. *Плотников Б. А.* О форме и содержании в языке. — Минск: Университетское, 1989. — 252 с.
8. *Реформатский А. А.* Введение в языковедение. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
9. *Скорородько Э. Ф.* Семантические сети и автоматическая обработка текста. — К.: Наук. думка, 1983. — 218 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1971–1981.
- ТСОХ — Тлумачний термінологічний словник з органічної та фізико-органічної хімії / Укл. Й. Опейда, О. Швайка. — К.: Наук. думка, 1997. — 532 с.
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія: У 12 т. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1977.
- КТСУМ — Короткий тлумачний словник української мови / Укл. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, В. Л. Карпова та ін.; відп. ред. Л. Л. Гумецька. — К.: Наук. думка, 1978. — 295 с.
- ТСХК — Тлумачний термінологічний словник з хімічної кінетики / Укл. Й. Опейда, О. Швайка, А. Ніколаєвський. — Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 1996.
- СІНС — Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1989. — 966 с.
- Вац. — *Вацуро К. В., Мищенко Г. Л.* Именные реакции в органической химии. Справочник. — М.: Химия, 1976. — 527 с.
- ТСМУМ — Тлумачний словник-мінімум української мови. — К.: Довіра, 1999. — 447 с.

N. A. Tsybal

POLYSEMY IN THE UKRANIAN ORGANIC CHEMISTRY TERMINOLOGY

Polysemy as a semantic phenomenon is a proper feature of the Ukrainian terminology of the organic chemistry. The development of word meaning of the mentioned term system is the result of metaphoric, metonymic and functional shifts. The innersystem and outersystem polysemy was excreted on the basis of semantic structure of polysemantic lexemes analyses. The removal of term polysemy can be possible either by the creation of new nomination or by new words combination, where the strong term is concretized by the aspectual one.

Key words: polysemy, Ukrainian terminology, terminology of organic chemistry, semantic structure.